

تأثیر انتقال مفاهیم مرتبط با معاد بر آگاهی معنوی و رفتار اخلاقی

معلمان دوره متوسطه شهر گرگان

مینا عرب احمدی*

معصومه باقرپور**

چکیده

این مقاله با هدف بررسی تأثیر انتقال مفاهیم مرتبط با معاد بر آگاهی معنوی و رفتار اخلاقی معلمان دوره متوسطه شهر گرگان انجام شد. طرح پژوهش، از نوع پیش‌آزمون-پس‌آزمون با گروه کنترل بود. جامعه آماری شامل ۳۴۵ نفر معلمان در سال تحصیلی ۹۷ بودند، به شکل تصادفی در دو گروه آزمایش (۲۰ نفر) و گواه (۲۰ نفر) قرار گرفتند. سپس، انتقال مفاهیم مرتبط با معاد به مدت دو ماه به شکل پیام کوتاه توسط موبایل به گروه آزمایش ارائه شد؛ در حالی که گروه کنترل آموزشی دریافت نکرد. در پایان هر دو گروه به پرسشنامه‌ها آگاهی معنوی عبدالله‌زاده و رفتار اخلاقی لوزیر پاسخ دادند. نتایج تحلیل کوواریانس نشان داد که انتقال مفاهیم مرتبط با معاد موجب بهبود آگاهی معنوی معلمان دوره متوسطه می‌شود. همچنین انتقال مفاهیم مرتبط با معاد موجب ارتقای رفتار اخلاقی معلمان نیز می‌شود. بنابراین تشویق معنویت در محیط کار به یژه از طریق پیام منجر به کاهش نیت ترک محیط کار، افزایش اخلاق و وجدان کاری و انگیزش بیشتر، عملکرد و بهره‌وری بالاتر می‌شود. واژگان کلیدی: انتقال مفاهیم مرتبط با معاد، آگاهی معنوی، رفتار اخلاقی.

مقدمه

در همه افراد انسانی، میل فطری به بقا و ادامه زندگی وجود دارد. چنین میل مشهود، حاکی از ادامه زندگی پس از مرگ است. اگر مرگ پایان زندگی بود، آفرینش میل به بقا بیهوده به شمار می‌آمد. از مهم‌ترین اصول و مبانی اعتقادی ادیان الهی، باور به حیات پس از مرگ و حشر و زنده شدن مردگان پس از زندگانی این جهانی است. اعتقاد به معاد و حیات پس از مرگ، در میان همه ادیان بزرگ در طول تاریخ بشر یک اعتقاد راسخ و فطری بوده است (شریعتی سبزواری، ۱۳۶۳). دین الهی بدون اصل معاد نمی‌تواند باشد و عدم وجود معاد در یک شریعت، نشانه جعل یا تحریف آن دین است (سبحانی، ۱۳۶۹).

واژه معاد در لغت مصدر میمی و اسم زمان و اسم مکان از عود به معنای بازگشتن، زمان یا مکان بازگشتن است. این واژه تنها یک بار در قرآن کریم در معنای لغوی خود به کار رفته است: «إِنَّ الْأَنْفُسَ فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَأْدِكِ إِلَىٰ مَعَادٍ» (قصص، ۸۵). معاد و اعتقاد به آن، پس از دو اصل توحید و نبوت، مهم‌ترین اصل از اصول دین است. براساس این اصل، همه انسان‌ها پس از زندگی در این دنیا و فرا رسیدن مرگ، در جهان دیگری برانگیخته می‌شوند و با حاضر شدن در دادگاه عدل الهی به پاداش یا کیفر اعمال خویش می‌رسند. تمام پیامبران، پس از اصل توحید، اصل معاد را مطرح کرده و مردم را به ایمان داشتن به آن فرا خوانده‌اند. درباره معاد و سرای باقی، به‌طور کلی سه نظر وجود دارد: ۱. معاد جسمانی محض؛ ۲. معاد روحانی محض؛ ۳. معاد جسمانی و روحانی توأمان.

بزرگ‌ترین هدفی که فلسفه آفرینش آن را تعقیب می‌کند اثبات وجود جهانی دیگر به نام آخرت و اعتقاد به رستاخیز است. در آن سوی دنیای ناپایدار، عالمی جاوید و همیشگی است که همه موجودات پس از مرگ به آنجا انتقال می‌یابند. دنیا و تعلقات مادی آن مقدمه‌ای برای آن جهان و بهره‌مندی از زندگی اخروی و جاویدان است (بیرانوند و طلایی نیک، ۱۳۹۵).

قرآن کریم همچنین در سه دسته آیات از حقیقت روح پرده برداشته است و روحانی بودن معاد را مطرح کرده است. برخی آیات دلالت دارند به اینکه روح بعد از مرگ باقی است و در قیامت به بدن‌ها ملحق می‌شود. و برخی آیات هم عذاب یا پاداش‌هایی را مطرح کرده‌اند که از آنها به پاداش یا عذاب‌های معنوی تعبیر می‌شود و خیلی روشن است که اینها از ویژگی‌های روح است نه جسم. افزون بر آیات الهی در روایات اسلامی و سخنان اولیای دین، معاد جسمانی و روحانی با تعبیرات مختلف بیان شده که از این روایات به وضوح آشکار می‌شود که در سخنان ائمه علیهم‌السلام نیز معاد به هر دو شکل روحانی و جسمانی مطرح است. بین مراتب آگاهی تفاوت‌هایی عمیقی وجود دارد که این تفاوت‌ها اهمیت آگاهی معنوی را مشهود می‌کند؛ آگاهی معنوی از طریق دانش‌ها و قوانین معنوی که در دنیای ما پیدا می‌شود با هم به صورت هماهنگ به کار برده می‌شود. در حقیقت، هنگامی که

سه آگاهی شناختی و آگاهی هیجانی و آگاهی معنوی با هم به کار برده می‌شوند، قادر به آشکار کردن نیروی درونی مان به‌طور فزاینده و فراوان هستیم (حسینی شاهرودی و شایسته، ۱۳۹۶). به اعتقاد ایمونز معنویت می‌تواند شکلی از آگاهی تلقی شود، زیرا عملکرد و سازگاری افراد را پیش‌بینی می‌کند و قابلیت‌هایی را مطرح می‌کند که فرد را قادر می‌سازد به حل مسائل بپردازد و به اهداف خود دسترسی داشته باشد (همان). آگاهی معنوی در بردارنده نوعی سازگاری و رفتار حل مسئله است که بالاترین سطوح رشد در حیطه‌های مختلف شناختی، اخلاقی، هیجانی، بین‌فردی و... را شامل می‌شود و فرد را در جهت هماهنگی با پدیده‌های اطرافش و دستیابی به یکپارچگی درونی و بیرونی یاری می‌کند (همان).

ما هنگامی که معنی سؤالاتی مانند چه هستیم؟ چرا اینجا هستیم؟... را جستجو می‌کنیم، به آگاهی معنوی اعتماد می‌کنیم. آگاهی معنوی کمک می‌کند که یک شخص بتواند سرچشمه پنهان عشق و شادی را پیدا کند. آگاهی معنوی یعنی پیدا کردن معنایی والا برای زندگی و گذشتن از رخدادهای بی‌ارزش، یعنی سپری کردن زمان برای اهدافی متعالی، فارغ از دیدگاه دیگران (عبدالله‌زاده و بوژمهرانی، ۱۳۸۸). یکی از عواملی که حوزه‌های عملکرد معنوی انسان و یا آگاهی معنوی او را تحت تأثیر قرار می‌دهد، توجه پیامد و نتایج باورها و اعتقادات، یعنی توجه به زندگی پس از مرگ و معاد است. اگرچه برخی افراد به زبان گفتار، معاد را نمی‌پذیرند، ولی ناخودآگاه در عمق جان خود احساس ابدیت برای انسان دارند و گاه و بی‌گاه از خود رفتارهایی نشان می‌دهند که دلیل آن است که با وجود مرگ و پوسیده شدن جسم، حاضر نیستند انسانیت و شخصیت واقعی او را نابود و نیست شده بدانند (حسینی شاهرودی و شایسته، ۱۳۹۶).

با تحلیل دیدگاه اندیشمندان، آیات و روایات به این نتیجه می‌توان رسید که بشر به‌طور ذاتی به معاد و روز حساب اعتقاد دارد و منکران معاد چون با قبول معاد باید جوابگوی اعمال خود باشند، عناد می‌ورزند. روز قیامت جهت اجرای عدالت الهی جسم و روح انسان، هر دو، محشور می‌شوند که انسان اعمال خود را در قالب پاداش و کیفر دریافت می‌دارد. هرچند در دین اسلام به اصل معاد بسیار اشاره شده، اما دیگر ادیان به دلیل تحریفات و خرافات وارده بسیار گذرا و سطحی این مسئله را بیان کرده‌اند. علت اینکه مسلمانان معاد را جزء اصول دین قرار داده‌اند این است که اسلام درباره معاد نخواستہ خود ما فقط آن را به‌عنوان یکی از ضروریات اسلام به طفیل قبول نبوت، بپذیریم، بلکه خواسته خود ما هم مستقلاً به آن ایمان و اعتقاد داشته باشیم. (سبحانی، ۱۳۶۹).

رفتار اخلاقی متضمن چندین عامل مختلف است که در محیط‌های کاری روی می‌دهد. مهربانی و صمیمیت در محل کار و نگهداشتن حد و مرزهای اخلاقی یکی از بهترین خصوصیات اخلاقی در محیط کار محسوب می‌شود، پرهیز از شوخی‌های نابجا و افراط‌گرایانه (افراد برحسب

پیشینه خانوادگی و فرهنگی ممکن است مسائلی برایشان غیر قابل هضم باشد. مسئله‌ای در خانواده‌ای به‌عنوان سرگرمی مدنظر قرار می‌گیرد و در خانواده دیگر ممکن است نوعی توهین محسوب شود) بهتر است پیش از هر برخوردی اعتقادات همکاران جهت تعامل تا حدودی بررسی شود. مسلماً روش زندگی و پیشینه خانوادگی افراد متفاوت است و موارد ذکر شده و الویت‌های خانوادگی تعیین‌کننده بسیاری از واکنش‌هاست (قنبرزاده نیار و سلیمینی، ۱۳۹۶).

در سازمان‌های دولتی و وابسته به دولت نیز بررسی موضوع اخلاق سازمانی حائز اهمیت است (جوزف^۱ و همکاران، ۲۰۰۹)؛ زیرا نتایج تحقیقات بیانگر آن است که ضعف اخلاق سازمانی موجب کم‌رنگ شدن حس مسئولیت‌پذیری در سازمان، کاهش بهره‌وری و افزایش هزینه‌های سازمانی و تسهیل‌گر گسترش رفتار غیراخلاقی در سازمان می‌شود (جینو^۲ و همکاران، ۲۰۱۰). یکی از نمودهای تحقق سازمان اخلاقی، برخورداری سازمان از کارکنانی پایبند به ارزش‌های اخلاقی است که رفتار اخلاقی سرلوحه اعمال سازمانی آنها باشد (ویگ، ۲۰۱۴^۳). رفتار اخلاقی عبارت است از مجموعه‌ای از اعمال و رفتار خاص مورد پذیرش جامعه که از طریق پاداش که به دنبال آن اعمال و رفتار آمده است فراگرفته شده باشند. جامعه نیز بنا به ضرورت حیات خود، رفتارهای خاص و ارزش‌های ویژه‌ای را به‌عنوان رفتارها و ارزش‌های اخلاقی معین می‌کند (کریمی، ۱۳۹۲). شواهد بسیاری وجود دارد که مؤید اهمیت استراتژیک و اثر مثبت اخلاق بر عملکرد فردی و سازمانی است. معضلات اخلاقی مختص کشور خاصی نیست؛ بلکه پدیده‌ای است جهانی که در همه اعصار وجود داشته است. امروزه با مطالعه سازمان‌ها می‌توان به این مسئله پی برد که چرا مدیران بسیاری از سازمان‌ها در روند اخلاق‌سازی سازمان با معضلات گوناگونی روبه‌رو هستند (ابطحی، ۱۳۸۷).

نیکخواه فرخانی و همکاران (۱۳۹۶) در پژوهشی با عنوان «تبیین مؤلفه‌های رفتار اخلاقی کارکنان و مدیران شهری» بیان کردند که شناسایی مؤلفه‌های رفتار اخلاقی در سازمان‌های خدماتی می‌تواند زمینه‌ساز بهبود فضای اخلاقی حاکم بر سازمان و تسهیل‌گر بروز رفتارهای مثبت کاری در سطوح مختلف سازمانی شود. در همین راستا، پژوهش حاضر درصدد است تا با بررسی مفهوم اخلاق و رفتار اخلاقی به کشف و تبیین مؤلفه‌های رفتار اخلاقی کارکنان و مدیران شهرداری مشهد بپردازد. نتایج حاصل از پژوهش بیانگر آن است که رفتار اخلاقی کارکنان را می‌توان در قالب سه حوزه دسته‌بندی کرد که خود دربرگیرنده مؤلفه‌ها و زیرمؤلفه‌های متعدد است. رویکرد اخلاق وظیفه‌محور

1. Joseph

2. Gino

3. Vig

جهت بررسی اخلاق و رفتار اخلاقی در سازمان‌هایی چون شهرداری از چارچوب تئوریک مناسبی برخوردار است و به درستی می‌تواند تبیین‌گر رفتار اخلاقی کارکنان شهرداری باشد.

ضامنی (۱۳۹۵) در تحقیقی به بررسی رابطه توسعه رفتار اخلاقی توسط مدیران با سلامت سازمان کارکنان واحدهای دانشگاه آزاد و دولتی استان مازندران پرداخت. یافته‌های پژوهش نشان داد که بین آموزش اصول اخلاقی، انتخاب کارکنان با ظرفیت بالقوه اخلاقی، اشاعه قوانین و کدهای اخلاقی، میزان پایبندی مدیران به موازین اخلاقی و در نهایت توسعه رفتار اخلاقی در محیط کار با سلامت سازمان رابطه خطی معنی‌داری وجود دارد.

عیدی و همکاران (۱۳۹۴) در پژوهشی به بررسی پیش‌بینی رضایت شغلی کارمندان ادارات ورزش و امور جوانان استان کرمانشاه، براساس رفتار اخلاقی مدیران، پرداختند. نتایج ضریب همبستگی پیرسون نشان داد بین رفتار اخلاقی مدیران و تمامی ابعاد آن با رضایت شغلی کارمندان رابطه مثبت و نسبتاً بالایی وجود دارد. از سوی دیگر، نتایج تحلیل رگرسیون نیز نشان داد که بهترین پیش‌بینی‌کننده‌های رضایت شغلی کارمندان تربیت‌بدنی، ابعاد رفتار عادلانه و میزان امانتداری مدیران بودند.

رحیمی (۱۳۹۲) در تحقیقی با موضوع «بررسی رابطه بین آگاهی معنوی دانش‌آموزان و گرایش آنها به گروه‌های تخریری و شیطان‌پرستی» بیان کرد بین آگاهی معنوی و گرایش به گروه‌های تخریری و شیطان‌پرستی همبستگی منفی و معناداری وجود دارد. سیدعامری (۱۳۹۱) در تحقیقی به بررسی تبیین فراگرد انگیزش (عوامل انگیزاننده) و ارتباط آن با رفتار اخلاقی در کارکنان ادارات ورزش و جوانان استان آذربایجان غربی پرداخت. جامعه آماری پژوهش شامل کلیه مدیران ادارات ورزش و جوانان استان آذربایجان غربی بود. نتایج نشان داد بین متغیرهای عوامل برانگیزاننده و رفتار اخلاقی کارکنان اداره ورزش و جوانان رابطه منفی و معناداری وجود دارد؛ بنابراین، هرچه عوامل بیشتر جهت برانگیختن به یک رفتار معین در فرد بیشتر می‌شود، فرد در تعیین اولویت این عوامل متناسب با نیازهای خود دچار تزلزل می‌شود و پایبندی کمتری به رفتار اخلاقی از خود نشان می‌دهد.

اعجازی (۱۳۹۰) در تحقیقی با موضوع «آثار معادباوری در زندگی از دیدگاه نهج‌البلاغه» بیان کرد اعتقاد به معاد خط فاصل میان تفکر دینی و تفکر مادی و غیردینی است؛ از این‌رو، معاد و اعتقاد به آن از ارکان اساسی همه ادیان الهی و جزء اصلی دعوت پیامبران خدا بوده است. قرآن کریم به‌عنوان اولین و روایات اهل بیت علیهم‌السلام به‌عنوان دومین منبع و حیاتی دین به ابعاد مختلف مسئله معاد پرداخته‌اند. اعتقادات و باورهای پایدار انسان نقش تعیین‌کننده و تأثیر مستقیم بر زندگی دارد به‌طوری که نوع زندگی انسان متأثر از آن است. نوع نگاه و تفکر انسان به زندگی پایه و اساس و

بنیان زندگی را تشکیل می‌دهد که بقیه اجزای آن مطابق با آن نگاه شکل می‌گیرد. مطالعات میدانی معاصر در حوزه علوم اجتماعی نشان می‌دهد باورهای پایدار، کارکرد عملی و غالباً مستقیم بر رفتار شهروندان و جوامع بشری دارند. اعتقاد به معاد که از جمله مهم‌ترین و تأثیرگذارترین باورهای دینی است آثار سازنده‌ای در سرنوشت انسان در دنیا و آخرت خواهد داشت؛ زیرا اعتقاد به قیامت و همچنین لزوم پاسخگویی در برابر اعمال و کردار در آن روز، سبب می‌شود تا انسان معتقد، اعمال و رفتار خود را منطبق بر دین انجام دهد؛ زیرا می‌داند تنها به این وسیله می‌تواند از عذاب الهی در امان باشد؛ بنابراین تأثیر این اعتقاد به صورت مستقیم و عملی خواهد بود. حضرت علی (علیه السلام) در نهج البلاغه به صورت ویژه به مسئله معاد پرداخته و به صورت مستقیم و غیر مستقیم آثار مختلف اعتقاد به آن را بر شمرده‌اند.

زارع، پدرام و شیروانیان (۱۳۹۰) در پژوهشی با موضوع «پیش‌بینی آگاهی معنوی دانشجویان از روی صفات شخصیتی آنها» دریافتند که نقش ویژگی‌های شخصیتی در آگاهی معنوی دانشجویان است. از پنج عامل بزرگ شخصیت متغیرهای برون‌گرایی، توافق‌جویی و بیش از همه وجدانی بودن پیش‌بینی‌کننده آگاهی معنوی است؛ بنابراین ارزیابی و توجه به ویژگی‌های شخصیتی به‌عنوان یک عامل پیش‌بینی‌کننده در افزایش آگاهی معنوی ضروری به نظر می‌رسد.

نگاموک (۲۰۱۱) در تحقیقی تحت عنوان مطالعه هشت ویژگی اخلاقی بنیادی در دانشجویان کارشناسی تایلندی به کشف هشت ویژگی اساسی اخلاقی دانشجویان کارشناسی پرداخته است. این هشت ویژگی اخلاقی عبارتند از: سعی و کوشش، صرفه‌جویی، صداقت، نظم و انضباط، ادب، پاکیزگی، وحدت و سخاوت. در این تحقیق و پس از تجزیه و تحلیل داده‌ها، این هشت ویژگی اخلاقی به این ترتیب رتبه‌بندی شده‌اند: ادب، سخاوت، صداقت، وحدت، پاکیزگی، انضباط، سعی و کوشش و صرفه‌جویی.

همیتی^۱ (۲۰۱۰) در یک پژوهش به بررسی استانداردهای اخلاقی در محیط‌های چندفرهنگی پرداخته است. در این مطالعه، مقیاس‌هایی در مورد کدهای اخلاقی و فضایل اخلاقی در اختیار دانشجویان و کارکنان دانشگاه‌های مورد بررسی، قرار گرفت. هدف از این پروژه، بهبود و رشد ارزش‌های اخلاقی رایج و رفتارهای حرفه‌ای بود. نتایج پژوهش می‌تواند به منظور طراحی و پذیرش کدهای اخلاقی اختصاص داده شده به محیط چندفرهنگی در آموزش و پرورش و مدیریت به کار گرفته شود. با توجه به مطالب بیان شده، سؤال اصلی تحقیق این است که آیا انتقال مفاهیم مرتبط با معاد بر آگاهی معنوی و رفتار اخلاقی معلمان دوره متوسطه شهر گرگان مؤثر است؟ بر همین اساس این مقاله در پی بررسی فرضیه‌های زیر است:

1. Hamiti

۱. انتقال مفاهیم مرتبط با معاد بر آگاهی معنوی معلمان دوره متوسطه شهر گرگان مؤثر است؛
۲. انتقال مفاهیم مرتبط با معاد بر رفتار اخلاقی معلمان دوره متوسطه شهر گرگان مؤثر است.

روش پژوهش

تحقیق از لحاظ هدف کاربردی است. روش تحقیق از لحاظ اجرا شبه‌آزمایشی، طرح پیش‌آزمون و پس‌آزمون با گروه کنترل است. جامعه آماری کلیه معلمان زن دوره متوسطه اول شهر گرگان است. تعداد کل معلمان ۳۴۵ نفر می‌باشد. نمونه آماری تحقیق حاضر را ۴۰ نفر از معلمان زن دوره متوسطه اول شهر گرگان تشکیل می‌دهند که ۲۰ نفر به‌عنوان گروه آزمایش و ۲۰ نفر به‌عنوان گروه کنترل می‌باشند. برای تشکیل گروه آزمون و کنترل، نمونه انتخاب شده به صورت تصادفی ساده انتخاب شدند. سپس، انتقال مفاهیم مرتبط با معاد به مدت دو ماه به شکل پیامک کوتاه به گروه آزمایش ارائه شد؛ درحالی‌که گروه کنترل آموزشی دریافت نکرد. در پایان هر دو گروه به پرسشنامه‌های هوش معنوی عبدالله‌زاده و رفتار اخلاقی لوزیر پاسخ دادند.

ابزار پژوهش

پرسشنامه هوش معنوی (عبداله‌زاده و همکاران) دارای دو عامل است: الف) درک و ارتباط با سرچشمه هستی که دارای ۱۲ سؤال است؛ ب) عامل دوم: زندگی معنوی با هسته درونی که دارای ۱۷ سؤال است.

امتیازدهی و تفسیر نتایج در این پرسشنامه: در این آزمون به گزینه کاملاً مخالفم نمره یک و مخالفم دو و به تا حدودی سه و موافقم چهار به کاملاً موافقم نمره پنج داده می‌شود و دامنه نمره‌ها ۲۹ تا ۱۴۵ است. این پرسشنامه به لحاظ روایی استاندارد است. سازندگان آزمون جهت بررسی پایایی آن، آزمون را بر روی ۲۸۰ نفر از دانشجویان دانشگاه گرگان و پیام‌نور به‌شهر اجرا کردند که در انتها، پایایی آزمون به روش آلفای کرونباخ ۰/۸۹ گزارش شده است.

پرسشنامه استاندارد رفتار اخلاقی لوزیر (۱۹۹۳): برای سنجش رفتار اخلاقی از پرسشنامه استاندارد لوزیر با ۱۵ سؤال با مقیاس پنج درجه‌بندی لیکرت استفاده شده. نمره‌گذاری پرسشنامه رفتار اخلاقی براساس طیف لیکرت است و از هرگز تا همیشه درجه‌بندی شده است. در صورتی که نمره‌های پرسشنامه بین ۱۴ تا ۲۸ باشد، نشان‌دهنده ضعیف بودن رفتار اخلاقی در سازمان است. در صورتی که نمره‌های پرسشنامه بین ۲۸ تا ۴۴ باشد، نشان‌دهنده متوسط رفتار اخلاقی در سازمان است. در صورتی که نمره‌ها ۴۴ به بالا باشد، نشان‌دهنده خوب بودن رفتار اخلاقی در سازمان است.

پایایی پرسشنامه براساس پژوهش هاشمی و همکاران (۹۲) و با استفاده از روش آزمون-بازآزمون ۰/۸۱ به دست آمد. همچنین برای بررسی روایی پرسشنامه همبستگی داده‌های به دست آمده از این پرسشنامه را با داده‌های پرسشنامه معمای اخلاقی کلبرگ به دست آورده است که بر مبنای آن ضریب ۰/۷۹٪ به دست آمد که نشانگر روایی مطلوب در سنجش رفتار اخلاقی است.

شیوه اجرا

اجرای این پژوهش به صورت گروهی انجام شد. پس از دریافت مجوز از اداره کل آموزش و پرورش استان گلستان و قبل از توزیع پرسشنامه‌ها بین معلمان، ابتدا توضیحات لازم جهت آشنایی با نوع سوالات، به صورت یکسان داده شد و از آنها خواسته شد تا با دقت به سوالات پاسخ دهند. جهت جلب همکاری بیشتر معلمان گفته شد در صورت تمایل برای آگاهی از نتایج پژوهش و نمره‌های خود، می‌توانند آدرس پست الکترونیکی خود را پشت پرسشنامه‌ها بنویسند و از آنها خواسته شد تا تمایل خود را برای شرکت در این طرح اعلام کنند. پس از مشخص شدن گروه‌های آزمایش و کنترل به صورت تصادفی و اجرای پیش‌آزمون روی آنها و دریافت رضایتنامه از ۲۰ نفر گروه آزمایش، برنامه آموزش سیار به‌عنوان عامل آزمایشی یا متغیر مستقل، به مدت ۲ ماه هر روز دو مرتبه با پیامک‌های آموزشی و یادآوری به گروه آزمایشی ارسال شد. درحالی‌که گروه کنترل به برنامه عادی خود ادامه دادند. در انتها، پس‌آزمون برای اعضای هر دو گروه انجام شد. مضامین و محتوای پیام‌های ارائه شده به شیوه سیار برای گروه آزمایش به اختصار به شرح زیر است:

مرحله اول: تعریف و مفهوم معاد

معاد به معنی زندگی در عالم آخرت و حیات پس از مرگ است. اعتقاد به قیامت و ایمان به روز جزا موجب پذیرش تعهد و مسئولیت بوده و انسان را از هوسبازی و زورمداری باز می‌دارد و در برابر قوانین خاضع می‌کند؛ زیرا انکار معاد جهت توجیه تبهکاری‌ها و خوشگذرانی‌ها عامل مؤثری است.

مرحله دوم: مفهوم و اهمیت معادباوری

معادباوری نیز به این معناست که انسان در اعماق وجود خود به حیات ابدی ایمان آورده و اعتقاد به معاد را محور زندگی خود قرار دهد. در این رابطه بیشتر انسان‌ها براساس فطرت خود، با زبان یا نوع برخورد با مردگان، به وجود این اصل اقرار می‌کنند، با این تفاوت که برخی به‌طور قلبی و برخی در عمل، به آن یقین پیدا نکرده‌اند. معاد در آموزه‌های وحیانی چنان اهمیتی دارد که در آیات قرآن، کلمه ایمان به خدا بارها همراه با ایمان به قیامت آمده است. همنشینی این دو کلمه، دربردارنده این

پیام برای مسلمانان است که باید به آخرت نیز همانند توحید، ایمان و اعتقاد داشت. به دیگر سخن، همچنان که خداواری از نشانه‌های ایمان است، معادباوری نیز نشانه ایمان است.

مرحله سوم: ادله وجود معاد ۱

دلیل یکم/ برهان حرکت/ دلیل هدفداری جهان سیال طبیعت؛
دلیل دوم/ برهان حکمت/ از خداوند حکیم کار عبث صادر نمی‌شود؛
دلیل سوم/ برهان رحمت/ پروردگار رحیم کمال هر موجودی را به او عطا می‌کند.

مرحله چهارم: ادله وجود معاد ۲

دلیل چهارم/ برهان حقیقت/ پروردگاری که حق محض است هرگونه باطل را از بین می‌برد؛
دلیل پنجم/ برهان عدالت/ پروردگار به هر کاری پاداش یا کیفر می‌دهد؛
دلیل ششم/ تجرد روح انسان/ حقیقت انسان هرگز از بین نمی‌رود و نابود نمی‌شود؛
دلیل هفتم/ اشتیاق به زندگی جاوید/ در نهاد انسان محبت زندگی جاودانه نهفته است.

مرحله پنجم: انسان در قرآن و معاد

قرآن کریم هدف والای رسالت پیامبران را تهذیب نفس و تزکیه جان انسان می‌داند و این مهم جز با شناخت روح میسر نیست؛ زیرا بدون معرفت نفس چگونه می‌توان در تهذیب آن کوشید و در تزکیه آن مجاهدت ورزید.

مرحله ششم: معنی مرگ و پس از مرگ

قرآن کریم پاسخ ویژه‌ای با تعبیر خاصی درباره ماهیت مرگ دارد. قرآن در این مورد کلمه «توفی» را به کار برده و مرگ را توفی خوانده است.

مرحله هفتم: عالم برزخ

آیا انسان پس از مرگ، یک‌باره وارد عالم قیامت می‌شود و کارش یکسره می‌شود؟ و یا انسان در فاصله مرگ و قیامت یک عالم خاصی را طی می‌کند و هنگامی که قیامت کبری به پا شد وارد عالم قیامت می‌شود (و البته این را هم می‌دانیم که تنها خدا می‌داند که قیامت کبری کی به پا می‌شود. حتی پیامبران نیز از این مطلب اظهار بی‌اطلاعی کرده‌اند).

مرحله هشتم: قیامت کبری

قیامت در قرآن کریم با نام‌ها و عنوان‌های مختلف خوانده شده است که هر کدام نشان‌دهنده وضع مخصوص و نظام مخصوص حاکم بر آن است. مثلاً از آن جهت که همه اولین و آخرین در یک سطح قرار می‌گیرند و تربیت زمانی آنها از بین می‌رود «روز حشر» یا «روز جمع» یا «روز تلاقی» خوانده شده است و از آن جهت که باطن‌ها آشکار و حقایق بسته و پیچیده باز می‌شوند «یوم تبلی السرائر» یا «روز نشور» نامیده شده است و از آن جهت که فناپذیر است و جاوید است «یوم الخلود».

مرحله نهم: نقش معاد در زندگی فردی و اجتماعی کارکنان

برخلاف عقیده مادی‌گراها که می‌گویند ایمان به حیات بازپسین در امور فردی و اجتماعی آثار منفی می‌گذارد و قدرت تحرک و نشاط را از آدمی سلب می‌کند و او را به انزوای سیاسی و اجتماعی می‌کشاند، ولی به اعتقاد ما حق این است که ایمان به آخرت نه تنها آثار منفی ندارد؛ بلکه آثار بسیار مثبت و سازنده‌ای در زندگی فردی اجتماعی دارد (محمدی پورندوشن، ۱۳۹۵).

شیوه تجزیه و تحلیل داده‌ها

برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش‌های آمار توصیفی (میانگین و انحراف استاندارد) و در قسمت آمار استنباطی، با توجه به نرمال بودن متغیرها از آزمون پارامتریک استفاده شد. در سنجش فرضیه‌ها از تحلیل کواریانس برای پی بردن به معناداری اثر متغیر مستقل بر متغیر وابسته استفاده می‌شود. داده‌ها با نرم‌افزار SPSS ۲۲ تحلیل شدند.

یافته‌ها

در این بخش هر یک از ویژگی‌های فردی آزمودنی‌ها و همچنین متغیرهای آگاهی معنوی و رفتار اخلاقی معلمان دوره متوسطه شهر گرگان بین گروه گواه و آزمایش با استفاده از روش‌های آمار توصیفی (مانند جداول یک بعدی و توافقی توزیع فراوانی، میانگین، انحراف استاندارد و نمودار توصیف و بررسی شد.

جدول ۱: شاخص‌های توصیفی مربوط به آگاهی معنوی در آزمودنی‌ها به تفکیک مراحل پیش و پس‌آزمون

گروه‌ها	پیش‌آزمون		پس‌آزمون	
	میانگین	انحراف استاندارد	میانگین	انحراف استاندارد
گروه آزمایش	۸۸/۵۵	۴/۶۷۳۲	۱۲۳/۳۶	۶/۸۸۲۴
گروه کنترل	۹۱/۰۳	۵/۲۷۲۰	۹۳/۸۲	۵/۵۴۵۷

داده‌های جدول ۱ نشان می‌دهد که میانگین نمره آگاهی معنوی در آزمودنی‌های گروه کنترل و آزمایش در مرحله پس‌آزمون بیشتر از مرحله پیش‌آزمون است، اما میانگین نمره آگاهی معنوی در مرحله پس‌آزمون در آزمودنی‌های گروه آزمایش بیشتر از گروه گواه است.

جدول ۲: شاخص‌های توصیفی مربوط به رفتار اخلاقی در آزمودنی‌ها به تفکیک مراحل پیش و پس‌آزمون

پس‌آزمون		پیش‌آزمون		گروه‌ها
انحراف استاندارد	میانگین	انحراف استاندارد	میانگین	
۵٫۷۱۶۲	۵۱٫۰۴	۴٫۲۲۳۱	۳۶٫۶۴	گروه آزمایش
۴٫۷۶۷۲	۳۸٫۸۲	۴٫۳۷۷۴	۳۷٫۶۶	گروه کنترل

داده‌های جدول ۲ نشان می‌دهد که میانگین نمره رفتار اخلاقی در آزمودنی‌های گروه کنترل و همچنین آزمایش در مرحله پس‌آزمون بیشتر از مرحله پیش‌آزمون است؛ اما میانگین نمره رفتار اخلاقی در مرحله پس‌آزمون در آزمودنی‌های گروه آزمایش بیشتر از گروه گواه است. استفاده از آزمون تحلیل کوواریانس، مستلزم بررسی چند مفروضه آماری است. در این تحقیق سه مورد از مفروضات (پیش فرض) آماری مهم پیش از آزمون فرضیات تحقیق مورد بررسی قرار گرفته است که عبارت‌اند از:

جدول ۳: نتایج آزمون شاپیرو ویلک برای بررسی نرمال بودن توزیع داده‌ها

متغیر	مقدار Shapiro-Wilk	سطح معناداری
آگاهی معنوی	۰٫۹۳۱	۰٫۱۸۲
رفتار اخلاقی	۰٫۹۸۱	۰٫۱۹۸

براساس نتایج به دست آمده از جدول ۳ چون سطح معناداری شاپیرو ویلک در تمام موارد فوق بالاتر از ۰/۰۵ است، بنابراین داده‌های مورد بررسی توزیع نرمال داشته و استفاده از آزمون‌های پارامتریک بلامانع است. یکی دیگر از مفروضات اجرای آزمون تحلیل کوواریانس، همگنی واریانس متغیرهای وابسته در بین گروه‌ها است که برای بررسی برقراری این مفروضه از آزمون لوین استفاده شده است. نتایج مربوط به اجرای این آزمون در جدول ۴ نشان داده شده است.

جدول ۴: نتیجه آزمون لوین برای بررسی همگنی واریانس‌ها

متغیر	F	درجه آزادی ۱	درجه آزادی ۲	سطح معنی‌داری
آگاهی معنوی	۰/۰۸۶	۱	۳۸	۰/۷۸۰
رفتار اخلاقی	۱/۴۳۳	۱	۳۸	۰/۲۵۶

همان‌طور که در جدول ۴ نشان داده شده است، نتایج آزمون لوین در هیچ‌یک از متغیرها معنادار نیست. از این‌رو، فرض صفر ما مبنی بر همگنی واریانس متغیرها مورد تأیید قرار می‌گیرد. بدین ترتیب نتیجه می‌شود که مفروضه دیگر آزمون تحلیل کوواریانس، همگنی واریانس‌ها، برقرار است.

جدول ۵: نتایج تحلیل یکسان بودن شیب خط رگرسیونی به‌عنوان پیش‌فرض تحلیل کوواریانس

منبع تغییرات (گروه * پیش‌آزمون)	مجموع مجزورات	درجه آزادی	میانگین مجزورات	مقدار F	سطح معناداری
آگاهی معنوی	۲/۴۱۳	۱	۲/۴۱۳	۱/۴۴۲	۰/۲۷۸
رفتار اخلاقی	۰/۹۸۲	۱	۰/۹۸۲	۱/۳۷۰	۰/۴۶۰

نتایج تحلیل یکسان بودن شیب خط رگرسیونی به‌عنوان پیش‌فرض تحلیل کوواریانس آورده شده است. براساس نتایج، سطح معناداری سطر اثر متقابل به ترتیب برای آگاهی معنوی ($p=۰/۲۷۸$)، رفتار اخلاقی ($p=۰/۴۶۰$) است که هر دو بزرگ‌تر از $۰/۰۵$ است؛ بنابراین فرضیه همگنی رگرسیونی پذیرفته می‌شود.

۱. انتقال مفاهیم مرتبط با معاد بر آگاهی معنوی معلمان دوره متوسطه شهر گرگان مؤثر است. جهت بررسی اثر مداخله آزمایشی، تحلیل کوواریانس (آنکوا) روی نمره‌های پس‌آزمون، با کنترل نمره پیش‌آزمون‌های متغیر آگاهی معنوی آزمودنی‌ها اجرا شد.

جدول ۶: نتایج تحلیل کوواریانس یک طرفه انتقال مفاهیم مرتبط با معاد بر آگاهی معنوی

منبع تغییرات	مجموع مجزورات	درجه آزادی	میانگین مجزورات	مقدار F	سطح معناداری	مجزور اتا
پیش‌آزمون	۵۶۳۷.۲۵۶	۱	۵۶۳۷.۲۵۶	۴۳.۷۸۰	۰۰۳	۰/۷۸۸
گروه	۷۲۵۱.۳۳۸	۱	۷۲۵۱.۳۳۸	۲۱.۲۳۳	۰۰۵	۰/۸۶۰
خطا	۶۵۴۹۳۵.۰۰۰	۳۸	۱۳۵.۳۶۵			
کل	۷۸۸۱۳۴.۰۰۰	۴۰				

در جدول ۶ نتایج تحلیل کواریانس پس آزمون نمره‌های آگاهی معنوی آورده شده است. با توجه به داده‌های جدول ۶ چون مقدار $F=21.233$ در سطح معناداری $\alpha=0.05$ معنادار است، بنابراین می‌توان نتیجه گرفت زمانی که اثر پیش‌آزمون از روی نتایج پس‌آزمون مربوط به گروه‌ها حذف شود، تفاوت بین گروه‌ها در سطح ۹۵ درصد اطمینان معنادار است؛ بنابراین فرض صفر پژوهش رد و فرض پژوهشی پذیرفته می‌شود. پذیرش فرض پژوهشی به این معناست که انتقال مفاهیم مرتبط با معاد موجب بهبود آگاهی معنوی معلمان دوره متوسطه می‌شود؛

۲. انتقال مفاهیم مرتبط با معاد بر رفتار اخلاقی معلمان دوره متوسطه شهر گرگان مؤثر است. جهت بررسی اثر مداخله آزمایشی، تحلیل کواریانس دو متغیری (آنکوا) روی نمره‌های پس‌آزمون، با کنترل نمره پیش‌آزمون‌های متغیر رفتار اخلاقی معلمان اجرا شد.

جدول ۷: نتایج تحلیل کواریانس یک طرفه اثر انتقال مفاهیم مرتبط با معاد بر رفتار اخلاقی

منبع تغییرات	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	مقدار F	سطح معناداری	مجذورات
پیش‌آزمون	۳۸۲.۵۴۴	۱	۳۸۲.۵۴۴	۲۸.۳۳۳	۰.۰۰۷	۰/۸۹۲
گروه	۸۲۴۰.۳۲۲	۱	۸۲۴۰.۳۲۲	۱۱.۶۵۶	۰.۰۱۱	۰/۸۸۳
خطا	۱۶۰۴.۰۰۰	۳۸	۳۰۲.۲۱۱			
کل	۴۶۷۲.۰۰۰	۴۰				

نتایج تحلیل کواریانس پس‌آزمون نمره‌های رفتار اخلاقی آورده شده است. با توجه به داده‌های جدول ۷ چون مقدار $F=11.656$ در سطح معناداری $\alpha=0.05$ معنادار است؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت زمانی که اثر پیش‌آزمون از روی نتایج پس‌آزمون مربوط به گروه‌ها حذف شود، تفاوت بین گروه‌ها در سطح ۹۵ درصد اطمینان معنادار است؛ بنابراین فرض صفر پژوهش رد و فرض پژوهشی پذیرفته می‌شود. پذیرش فرض پژوهشی به این معناست که انتقال مفاهیم مرتبط با معاد موجب بهبود رفتار اخلاقی معلمان می‌شود.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف تعیین تأثیر انتقال مفاهیم مرتبط با معاد بر آگاهی معنوی و رفتار اخلاقی معلمان دوره متوسطه شهر گرگان اجرا شد. براساس یافته‌ها فرضیه اول تأیید شد. نتایج کواریانس نشان داد که انتقال مفاهیم مرتبط با معاد موجب بهبود آگاهی معنوی معلمان دوره متوسطه می‌شود. این تحقیق با نتایج پژوهش‌های نیکخواه فرخانی و همکاران (۱۳۹۶)، رحیمی (۱۳۹۲)،

زارع و پدرام و شیروانیان (۱۳۹۰) و ویگلروث (۲۰۰۶) همسو و مشابه است. در تبیین این دستاورد می‌توان گفت از آنجا که بین مفاهیم مرگ و معاد و معنویت و آگاهی معنوی همبستگی معنایی بیشتری وجود دارد، آموزش مفاهیم مرگ و معاد به شکل‌های مختلف باعث افزایش آگاهی معنوی افراد خواهد شد. این روش توانسته است با تأکید بر مقبولیت فرستنده و شناخت دقیق مخاطب و ایجاد جذابیت در پیام، تأثیر مثبت خود را بر آگاهی معنوی مخاطب افزایش دهد. گروه آزمایش که پیام‌های حاوی مرگ و معاد را دریافت کرده‌اند، زمان لازم برای تأمل در رابطه با معنا و مفهوم این پیام‌ها را داشتند؛ بنابراین، آموزش سیار چنین زمینه‌ای را برای گروه آزمایش فراهم کرده است که آنان شبانه‌روز با محتوای مرگ و معاد درگیری ذهنی داشته باشند و نه اینکه در مقطع زمانی مشخص و در محیط خاص آن را دریافت کرده باشند. از این جهت یکی از اصلی‌ترین عواملی که به نظر نگارندگان باعث افزایش آگاهی معنوی گروه آزمایش شده است، نداشتن محدودیت زمانی و مکانی یادگیری محتوای مرگ و معاد است. در تبیین این نتیجه نیز می‌توان گفت، تشویق معنویت در محیط کار به‌ویژه از طریق پیام، منجر به مزایای و منابعی از قبیل افزایش خلاقیت، افزایش صداقت و اعتماد و حس تکامل شخصی، تعهد سازمانی، بهبود نگرش‌های شغلی کارکنان، افزایش رضایت شغلی، مشارکت شغلی و نیز کاهش نیات ترک محیط کار، افزایش اخلاق و وجدان کاری بیشتر، انگیزش بیشتر، عملکرد و بهره‌وری بالاتر شود.

انسان همواره به دنبال آگاهی از سرچشمه هستی خود بوده و به دنیای پس از مرگ فکر می‌کند. محتوای پیام‌های مرتبط با مرگ و معاد که به گروه آزمایش ارائه شده است، ذهن و نگرش آنان را جهت داده است، به طوری که آگاهی معنوی آنان از طریق تفکر در رابطه با پس از مرگ رشد پیدا کرده است. آگاهی معنوی اساس باورهای فرد است که سبب اثرگذاری بر عملکرد وی می‌شود، به‌گونه‌ای که شکل واقعی زندگی را شکل می‌دهد. آگاهی معنوی باعث افزایش قدرت انعطاف‌پذیری و خودآگاهی انسان می‌شود، به طوری که در برابر مشکلات و سختی‌های زندگی، بردباری و صبوری بیشتری دارند.

در واقع، آگاهی معنوی ظرفیتی برای الهام است و با شهود و نگرش کل‌نگر به جهان هستی، در جستجوی پاسخی برای پرسش‌های بنیادی زندگی و نقد سنت‌ها و آداب و رسوم است. در این تحقیق به نظر می‌رسد که پیام‌های آموزشی حاوی مرگ و معاد به شیوه سیار چنین شرایطی را برای رشد آگاهی معنوی معلمان فراهم آورده بود.

براساس یافته‌ها، پژوهش دوم نیز تأیید می‌شود. انتقال مفاهیم مرتبط با معاد بر رفتار اخلاقی معلمان دوره متوسطه شهر گرگان مؤثر است. این نتیجه به دست آمد که انتقال مفاهیم مرتبط با

معاد موجب بهبود رفتار اخلاقی معلمان می‌شود. نتیجه به دست آمده با تحقیقات نیکخواه فرخانی (۱۳۹۶)، ضامنی (۱۳۹۵)، همیتی (۲۰۱۰) همخوان است.

در تبیین نتیجه پژوهش، باید گفت بشر ذاتاً به معاد و روز قیامت اعتقاد دارد و منکران معاد چون با قبول معاد باید جوابگوی اعمال خود باشد، عناد می‌ورزد. روز قیامت جهت اجرای عدالت الهی جسم و روح انسان، هر دو، محشور می‌شوند که انسان اعمال خود را در قالب پاداش و کیفر دریافت می‌دارد و این امر خود عامل مؤثری برای رشد رفتار اخلاقی است. هرچند در دین اسلام به اصل معاد بسیار تأکید شده است؛ اما دیگر ادیان به دلیل تحریفات و خرافات وارده بسیار گذرا و سطحی این مسئله را بیان کرده‌اند. علت اینکه مسلمانان معاد را جزء اصول دین قرار داده‌اند این است که اسلام درباره معاد یک امر اضافه‌ای از ما خواسته است، یعنی نخواستیم ما فقط آن را به‌عنوان یکی از ضروریات اسلام به طفیل قبول نبوت قبول کرده باشیم بلکه خواسته خود ما هم مستقلاً به آن ایمان و اعتقاد داشته باشیم. در این پژوهش، معلمان هم در محیط کار و هم در محیط زندگی اجتماعی، همواره با معنویت زندگی می‌کنند؛ ولی با استفاده از یادگیری محتوای مرگ و معاد توانسته‌اند به‌طور هوشیارانه بر رفتارهای خود به شکلی اخلاقی کنترل داشته باشند. از این جهت آموزش مرگ و معاد به شیوه سیار باعث افزایش رفتار اخلاقی معلمان شده است. از سوی دیگر، آگاهی معنوی باعث افزایش انعطاف‌پذیری و خودآگاهی می‌شود. به‌طوری که افراد در سختی‌های زندگی، شکیبایی بیشتری داشته باشند، و به تبع آن رفتارهای مناسب و درخور نشان دهند. در واقع، آگاهی معنوی ظرفیتی برای بینش بیشتر برای در پیش گرفتن رفتارهای اخلاقی است و در جستجوی پاسخی برای پرسش‌های بنیادی زندگی و چرایی اخلاقی زیستن است.

پیشنهادها

پیشنهاد می‌شود با توجه به تأثیر مثبت انتقال مفاهیم مرتبط با معاد بر آگاهی معنوی معلمان، مدیران در آموزش‌های سازمانی بر این متغیر و ارتقا معنویت تأکید نمایند تا از این طریق فضای معنوی مدارس بهبود یابد. با سیاست‌گذاری در حوزه انتقال مفاهیم مرتبط با معاد، می‌توان شاهد رشد معنویت نیز بود؛ بنابراین، رویکرد معادباوری عاملی است که فرد را قادر می‌سازد تا با شناخت بهتر خود و ارتباط با منبعی متعالی صداقت و اعتماد و حس تکامل شخصی، تعهد سازمانی و نگرش‌های شغلی خود را بهبود بخشد. از آنجا که انتقال مفاهیم مرتبط با معاد می‌تواند با ایجاد صفات و رفتارهای اخلاقی به بهبود روابط اجتماعی در معلمان کمک نماید و سرمایه اجتماعی را بهبود دهد، یک الگوی آموزشی مناسب برای رفتار اخلاقی معلمان محسوب می‌شود.

با توجه به تأثیر مثبت انتقال مفاهیم مرتبط با معاد بر رفتار اخلاقی معلمان، یافته‌های این پژوهش می‌تواند اطلاعات مهمی برای طراحان آموزشی و مربیان نظام‌های آموزش الکترونیکی به منظور ارتقای کیفیت آموزش به وسیله افزایش ارزش‌های اخلاقی داشته باشد.

منابع

۱. قرآن مجید
۲. نهج البلاغه (۱۳۷۸)، ترجمه سیدجعفر شهیدی، چ ۱۴، تهران: نشر علمی و فرهنگی.
۳. ابطحی، حسین (۱۳۸۷)، «رویکرد اخلاقی در مدیریت منابع انسانی»، فصلنامه مدیریت و توسعه، ش ۱۳.
۴. اعجازی، علیرضا (۱۳۹۰)، «آثار معادباوری در زندگی از دیدگاه نهج البلاغه»، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه قرآن و حدیث.
۵. بیرانوند، نسرین و زهرا طلایی نیک (۱۳۹۵)، معاد در اسکندرنامه نظامی، اولین همایش ملی آینده پژوهی، علوم انسانی و امنیت اجتماعی، لرستان، دفتر تحقیقات کاربردی فرماندهی انتظامی استان لرستان-مؤسسه عدالت گستر بارکه افلاک.
۶. حاجتی شورکی، سیدمحمد و محمد جعفری (۱۳۹۴)، «بررسی تطبیقی امکان، ضرورت و کیفیت معاد در دین زرتشت و اسلام»، مجله معرفت ادیان، س ۶، ش ۴، پیاپی ۲۴، ص ۲۴-۴۶.
۷. حسینی شاهرودی، سیدمرتضی و ریحانه شایسته (۱۳۹۶)، «هوش معنوی، مؤلفه‌ها و مبانی آن در حکمت متعالیه»، پژوهش‌های فلسفی کلامی، دوره ۱۹، ش ۱، ص ۷-۳۲.
۸. رحیمی، مریم (۱۳۹۲)، «بررسی رابطه بین آگاهی معنوی دانش‌آموزان و گرایش آنها به گروه‌های تخطیری و شیطان‌پرستی (مطالعه موردی مقطع متوسطه چهارم‌محل و بختیاری)»، فصلنامه دانش انتزاعی چهارم‌محل و بختیاری، دوره ۱، ش ۲، ص ۷۲-۹۷.
۹. زارع، حسین؛ احمد پدram و الهه شیروانیان (۱۳۹۰)، «پیش‌بینی آگاهی معنوی دانشجویان از روی صفات شخصیتی آنها»، تحقیقات علوم رفتاری، دوره ۱۰، ش ۱، ص ۵۹-۶۸.
۱۰. سبحانی، جعفر (۱۳۶۹)، منشور جاوید: پیرامون معاد در قرآن، قم: مؤسسه سیدالشهداء (علیه السلام).
۱۱. سیدعامری، میرحسن (۱۳۹۱)، «تبیین فراگرد انگیزش (عوامل انگیزاننده) و ارتباط آن با رفتار اخلاقی در کارکنان ادارات ورزش و جوانان استان آذربایجان غربی»، مطالعات مدیریت ورزشی، دوره ۷، ش ۲۸، ص ۱۳۵-۱۵۰.
۱۲. شادپور و فیروزجایی (۱۳۹۶)، «امکان یا امتناع معاد جسمانی و ارتباط آن با ساختار زبان دین از دیدگاه ابن‌سینا»، فصلنامه علمی پژوهشی فلسفه و الاهیات، دوره ۲۲، ش ۱، ص ۶۴-۸۷.

۱۳. شریعتی سبزواری، محمدباقر (۱۳۶۳)، معاد در نگاه وحی و فلسفه، تهران: دانشگاه تهران.
۱۴. ضامنی، فرشیده (۱۳۹۵)، «بررسی رابطه توسعه رفتار اخلاقی توسط مدیران با سلامت سازمان»، فصلنامه اخلاق زیستی، دوره ۶، ش ۲۰.
۱۵. عبداللهزاده، حسن و مهرانه بوژمهرانی (۱۳۸۸)، ساخت مقیاس هوش معنوی در دانشجویان دانشگاه پیام‌نور.
۱۶. عیدی، حسین؛ محسن لقمانی و اکبر سرارودی (۱۳۹۴)، «پیش‌بینی رضایت شغلی کارمندان براساس رفتار اخلاقی مدیران ادارات ورزش و امور جوانان استان کرمانشاه»، پژوهشنامه مدیریت ورزشی و رفتار حرکتی، دوره ۱۱، ش ۲۲، ص ۱۲.
۱۷. کریمی، یوسف (۱۳۹۲)، روان‌شناسی اجتماع، نظریه‌ها، مفاهیم و کاربردها، چاپ ششم، تهران: نشر ارسباران.
۱۸. محمدی پورندوشن، کمال (۱۳۹۵)، «تأثیر یاد مرگ بر عملکرد کارکنان اداره آموزش و پرورش»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه بوشهر.
۱۹. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۷)، اخلاق در قرآن، چاپ هشتم، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۲۰. نیکخواه فرخانی و همکاران (۱۳۹۶)، «تبیین مؤلفه‌های رفتار اخلاقی کارکنان و مدیران شهری»، فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، دوره ۱۲، ش ۴، ص ۱۵.
21. Gino F, Shu LL, Bazerman MH. (2010), Nameless+ harmless= blameless: When seemingly irrelevant factors influence judgment of (UN) ethical behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*; 111(2), pp 93-101.
22. Hamiti, M. (2010), "Multicultural education and administration and general ethical standards". *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 2, 4.
23. Herrbach P. (2007), Is Ethical IP-Ofit Really Related to Individual Outcomes? A Study of Management- Level *Employees Business & Society*. 46 No.3: 304.
24. Joseph J, Berry K, Deshpande SP. (2009), Impact of emotional intelligence and other factors on perception of ethical behavior of peers. *Journal of Business Ethics*; 89(4): 539-546.
25. Karimi Moonneghi, H., Dabbaghi, F., Oskouei, F., Vehvilainen Julkunen, K. (2009), Learning Style in Theoretical Courses: Nursing Students' Perceptions and Experiences. *Iranian Journal of Medical Education*, 9(1), pp 41-53.
26. Koole M, McQuilkin JL, Ally M. (2010). Mobile Learning in Distance Education: Utility or Futility? *Journal of distance education*, (24) , pp 82-59

27. Nasel, D. D. (2004), *Spiritual Orientation in Relation to Spiritual Intelligence: A consideration of traditional Christianity and New Age/individualistic spirituality*; unpublished thesis. Australia: *The University of South Australia*.
28. Reybold, L. Earle & Halx, M.D. (2018). Staging Professional Ethics in Higher Education: a Dramaturgical Analysis of “Doing the Right Thing” in Student Affairs, *Innovative Higher Education*, <https://doi.org/10.1007/s10755-018-9427-1>.
29. Vig S. (2014), *Developing ethical organisation: Values, implementation and governance*. Ukrain: 6th International Scientific *Conference on Economic and Social Development and 3rd Eastern European ESD Conference: Business Continui*.